

'Het vijfde ras'. De houding van Antwerpen tegenover zijn joodse bevolking (1880-1944)

door

Lieven SAERENS

I. INLEIDING

Over de Antwerpse 'sinjoren' zou de bankier Emile Francqui ooit eens tot koning Albert I hebben verklaard dat ze letterlijk een 'ras apart' vormden: "Je connais un peu l'espèce humaine. J'en connais les cinq races: les Blancs, les Rouges, les Noirs, les Jaunes et les Anversois".¹ In mijn proefschrift² heb ik getracht inzicht te krijgen in de attitude(s) van een segment van de Belgische bevolking (de Antwerpse) tegenover een specifieke groep van recent ingeweken 'vreemdelingen' (de joodse bevolking) tijdens een welbepaalde periode. Het gaat met andere woorden over de houding(en) die een meerderheidsgroep tegenover een minderheidsgroep aanneemt, gaande van gastvrijheid en respect voor de 'anderen' tot een verzet tegen al wat 'vreemd' is. Als chronologisch kader nam ik de periode vanaf het einde van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog. Pas vanaf het einde van de negentiende eeuw kan men spreken van een opmerkelijke joodse migratie naar België. Aanvankelijk ging het hoofdzakelijk om uit (het oorspronkelijke) Polen afkomstige joden; in de loop van de jaren 1930 voegden zich daar ook nog de vluchtelingen uit nazi-Duitsland bij. De Tweede Wereldoorlog was, zoals bekend, een catastrofale periode voor de joodse bevolking en betekende zodoende een belangrijke cesuur.

De twee grote aantrekkingspolen van naar België emigrerende joden waren de Antwerpse en de Brusselse agglomeraties. Daar-

1. E. Francqui tot Albert I, zoals, zonder vermelding van concrete datum, geciteerd in *La Revue Catholique des Idées et des Faits*, 5 februari 1937. Zie ook K. ANGERMILLE, *De lotgevallen van een activist. Van Antwerpen naar Antwerpen! 1914-1922*, Borgerhout, 1931, p. 110.

2. L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tiel, 2000, waarin de lezer nadere bronneninformatie vindt. In principe wordt in het nu volgende in voetnoot uitsluitend naar de herkomst van citaten verwezen.

naast woonden er joden in Gent, Oostende, Luik, Aarlen, Charle-roi en Namen, samen nauwelijks een paar duizend. Gedurende de negentiende eeuw telde Brussel het grootst aantal joden. Vanaf het begin van de twintigste eeuw nam Antwerpen de fakkel over. Omstreeks 1900 zou Antwerpen ongeveer 6.400 joden hebben geteld en Brussel 5.600. Net voor de Eerste Wereldoorlog, in 1914, was dat Antwerpse aantal tot circa 20.000 gestegen. Men zou dus kunnen spreken van een verdriedubbeling op een tien- à vijftiental jaar tijd. Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog moesten heel wat joden het Belgisch grondgebied verlaten, aangezien ze als onderdanen van vijandige mogendheden werden beschouwd. Anderen – ik heb het hier in de eerste plaats over Antwerpse joden – vluchtten uit eigen beweging naar Nederland en Groot-Brittannië, in het kielzog van 'autochtone' Antwerpenaren. Ten gevolge daarvan was in de periode kort na de Eerste Wereldoorlog, in 1920, het aantal joden in *Antwerpen-stad* allicht tot 8.000 à 10.000 gedaald, om in 1930 terug het aantal van 15.500 à 16.000 te bereiken.

Tijdens het interbellum tekende het verschil tussen Antwerpen en Brussel zich steeds meer af. Voor gans de *agglomeratie Antwerpen* – naast Antwerpen-stad hoofdzakelijk Berchem en Borgerhout – kan voor 1930 van een globale joodse populatie van circa 25.000 worden gesproken en voor de Brusselse agglomeratie van circa 21.000. In 1936 vertoefden er mogelijk ongeveer 29.500 joden in de Antwerpse agglomeratie en circa 21.000 in de Brusselse agglomeratie. Einde 1939/begin 1940 was dat cijfer mogelijk opgelopen tot ongeveer 37.000 in het Antwerpse en 27.000 in het Brusselse. In totaal vertoefden er toen mogelijk iets meer dan 70.000 joden in België.³

Toen de Duitsers op 10 mei 1940 België binnenvielen, gingen Belgische instanties over tot het aanhouden van 'verdachten', praktisch allen Duitse onderdanen. Dat had als macaber gevolg dat zich onder de gearresteerden een overgrote meerderheid van uit het Derde Rijk gevluchte joden bevond. Zo werden in het Antwerpse een 2.000-tal joden aangehouden, evenals een 30-tal Nieuwe Orde-gezinden. Allen kwamen in kampen in het Zuiden van Frankrijk terecht. (Voor gans België wordt gewag gemaakt van de arrestatie en deportatie van ongeveer 8.000 Duitse en

3. Einde 1939 bedroeg het aantal joden in Antwerpen-stad mogelijk 27.000; in elk geval – zo lijkt het mij – niet meer dan 30.000.

Oostenrijkse joden door Belgische overheden.)⁴ Daarnaast vluchtten allicht enkele duizenden Antwerpse joden uit zichzelf richting Frankrijk, te samen met talloze andere Belgen. Afgaande op de 'jodenregistratie' van de bezetter woonden er einde 1940 ongeveer 29.500 joden in de Antwerpse *agglomeratie* en 22.250 in de Brusselse.

Zowel in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog als in de periode daarna ging het telkens om een zeer recente joodse migrantenpopulatie van de eerste of de tweede generatie, die, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de joodse gemeenschappen in Duitsland en Nederland, nauwelijks was geïntegreerd. Het overgrote deel van de joden (bijna 95%) bezat aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog niet de Belgische nationaliteit.⁵ Tijdens de bezetting registreerden de Duitsers uiteindelijk 55.670 joden, waarvan er 24.906 werden gedeporteerd.

Tot de voornaamste gedrukte bronnen die ik heb onderzocht behoren de Antwerpse pers, notulen van de gemeenteraadszittingen, dagboeken, memoires en romans. Als voornaamste onuitgegeven bronnen waren er o.m. de archieven van de stad Antwerpen (voor een groot deel politiedocumenten), verder de documenten van het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, de archieven van het Auditoraat Generaal en het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, het huidige SOMA.⁶

4. M. STEINBERG, 'De joodse tragedie in België : de verwoestende gevolgen van xenofobie', in : A. MORELLI (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, 1993, p. 243.

5. Ter vergelijking : in Duitsland bezat 80% van de joodse gemeenschap de Duitse nationaliteit. De rest bestond grotendeels uit Polen (ca. 11%), de zogenaamde "Ostjuden".

6. In totaal heb ik de collecties van meer dan 30 archiefinstellingen en privé-archieven geconsulteerd. Afgezien van andere gelijktijdige drukwerken bedroeg het aantal geraadpleegde kranten en tijdschriften ongeveer 250. Bij wijze van voorbeeld ga ik op de geconsulteerde politiearchieven nader in, toegespitst op de oorlogsperiode. De archieven van de stad Antwerpen, zoals bewaard in het Antwerpse Stadsarchief, zijn cruciaal. In het Stadsarchief bevindt zich nl. het merendeel van de politiearchieven, die tientallen, ja honderden meters beslaan. Het politiearchief kan grosso modo worden opgedeeld in het archief van 1) het Hoofdcommissariaat, 2) de respectievelijke Wijken (12 in totaal), 3) specifieke politie-eenheden, zoals de Mobile brigade. Daarnaast zijn er ook verschillende dossiers die specifiek op de jodenvervolgving ingaan. Het archief van elke Wijk bevat in principe de verslagboeken van enerzijds de politieagenten en anderzijds de politieofficieren. Op basis daarvan werden de PV's opgesteld. Uiteraard drong zich een selectie op. Als vanzelf gaat de keuze bij een onderzoek uit naar het archief van de 6de Wijk, de zgn. 'Jodenwijk' (geconsulteerd voor de periode 1932-1942), aangevuld met dat van het Hoofdcommissariaat en de specifieke bundels over de jodenvervolgving. De bundels inzake de jodenvervolgving dragen soms hallucinante titels als *Leegstaande joodse woningen*. Voeg ik eraan toe dat ik voor de oorlogsperiode ook voor andere wijken, zoals de 7de wijk, steekproeven in de verslagboeken van de politieagenten en politieofficieren

Om de diverse standpunten tegenover de joden te kunnen meten, heb ik een aantal 'crisismomenten' geanalyseerd en de reacties van de verschillende actoren hierop met elkaar vergeleken. De aandacht ging hierbij uit naar plaatselijke verkiezingen, naar momenten waarop er een merkbare toename van joodse migranten was en naar anti-joodse maatregelen en onlusten in binnen- en buitenland. Tevens heb ik de reacties nagegaan op de deelname van joden aan het lokale Antwerpse leven. Voor een beter begrip werd de plaatselijke Antwerpse situatie binnen de Belgische en internationale context gekaderd, wat de nodige nuanceringsen en vergelijkingen toeliet.

2. DE KOSMOPOLITISCHE STAD (?), EINDE NEGENTIENDE EEUW - JAREN 1920

Een eerste vaststelling is dat inzake Antwerpen niet van een 'antisemitische traditie' kan worden gesproken. Tot in de jaren 1920 bestond in Antwerpen al bij al een tolerant klimaat tegenover joden. Naar de *lokale* joodse gemeenschap werd nog nauwelijks uitgehaald. In die zin was er sprake van een kosmopolitische, verdraagzame stad.⁷ Daaruit volgende conclusies zijn o.m. dat een grote toename van joden en externe factoren als de invloed van het buitenland niet automatisch tot een manifest 'antisemitisme' leiden. De grote migrantenstroom van joden naar het Antwerpse van het einde van de negentiende eeuw viel precies samen met de opkomst van het 'moderne antisemitisme', een amalgaam van religieuze, economische, politieke en racistische vooroordelen. Ondanks de antisemitische agitatie in de buurlanden Duitsland en Frankrijk – verwijs ik alleen al maar naar de Dreyfus-affaire – waren anti-joodse organisaties en dito bladen een volkomen onbekende in het Antwerpen van toen. Wel waren er van meet af aan groepen die, als ze joden ter sprake brachten, louter in negatieve termen spraken. Voor de meerderheid van de katholieken was dat het geval. De Antwerpse liberalen en socialisten stonden daarentegen positief tegenover joden.

heb gedaan. Inzake het Hoofdcommissariaat zijn in de eerste plaats de bundels *Dagelijksche Orders*, opgesteld door de Hoofdcommissaris, van belang.

7. De enige mij bekende uitzondering daarop is de zgn. 'Jan Van Rijswijck-affaire' (cf. infra en L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 47-51).

De liberalen beschouwden zich als erfgenamen van de Franse Revolutie en voelden zich tot diep in de jaren 1930 schatplichtig aan de leuze "Liberté, Égalité, Fraternité". In het Antwerpse socialisme van zijn kant bleef lange tijd het internationalisme doorwerken. Een bijkomende conclusie is dat in de Nederlandstalige vleugel van het Belgisch socialisme geen anti-joodse traditie bestond. Dat was niet evident, want in het prille socialisme van de negentiende eeuw gingen in talrijke landen socialisme en 'antisemitisme' hand in hand, waarbij vooral op de band tussen jodendom en kapitalisme werd gewezen. Langs Franstalige Belgische socialistische zijde dient Edmond Picard vermeld, Brussels advocaat en fervent antisemiet. Zijn invloed bleef echter beperkt tot een kleine kring van Franstalige volgelingen, grotendeels afkomstig uit de gerechts- en kunstwereld.⁸ Een 'Antwerpse Picard' bestond volstrekt niet en in het Nederlandstalig (Antwerps) socialistisch orgaan *De Werker* werden, in tegenstelling tot het Brussels *Le Peuple*, geen anti-joodse bijdragen gepubliceerd.

Voorgaande conclusie sluit niet uit dat er bij de Antwerpse socialistische basis vooringenomenheid tegenover joden was aan te wijzen. Dat gold in het bijzonder voor vakbondsmiddens en meer bepaald voor de diamantarbeiders. Vanuit het perspectief van economische belangengroepen stonden ook de middenstandsorganisaties wantrouwend tegenover joden. Dat werd nog versterkt doordat heel wat middenstandsgroepen een katholieke basis hadden en doordat, in tegenstelling tot de diamantwereld, er geen structuur bestond waarin joden en niet-joden met elkaar samenwerkten.

Wanneer ik de periode van het einde van de negentiende eeuw tot de jaren 1920 van nabij bekijk, springt nog het meest het ontbreken van een anti-joodse stroming onder de Antwerpse flaminganten en Vlaams-nationalisten in het oog. Typerend was intengendeel het fenomeen van joodse flaminganten, die zowel onder de leerlingen van het Antwerps Koninklijk Atheneum als onder die van de orthodox-joodse Tachkemoni-school werden gevonden. Het ging zover dat tijdens de Eerste Wereldoorlog ook heel wat joodse flaminganten voor het activisme kozen. Verscheidene

8. Bv. de socialisten Jules Destrée en Léon Hennebicq, maar ook de katholiek Henry Carton de Wiart. Allen waren advocaten die hun stage bij Edmond Picard liepen. Over het 'linkse antisemitisme' in het algemeen: L. LUCASSEN, 'Links antisemitisme. De plaats van het anti-joodse stereotype binnen de Franse socialistische beweging in de negentiende eeuw', in: D. VAN ARKEL e.a. (red.), *Van Oost naar West. Racisme als mondiaal verschijnsel*, Baarn-Den Haag-Brussel, 1990, p. 71-86.

van hen werden na de oorlog veroordeeld. Na de Eerste Wereldoorlog stelde de orthodoxe joodse school Jesodé Hatorah haar deuren open voor van activisme beschuldigde Vlaamse leraren die geen werk meer konden vinden in het openbaar onderwijs. Door die activistische leraren vonden weer andere joodse jongeren de weg naar het flamingantisme. Een van die joodse flaminganten schreef later in zijn memoires: "Wij schreeuwden leuzen als 'Alles voor Vlaanderen, niets voor België'. De enige leus die ik niet meeschreeuwde – en ik ben er zelfs niet helemaal zeker van – was 'Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus'. Maar dat stoorde mijn vrienden niet, zolang ik een goede flamingant was".⁹

In tegenstelling tot het Vlaams-nationalisme was een anti-joodse stroming wel onmiddellijk aanwezig in het Belgisch-nationalisme van na de Eerste Wereldoorlog. Ik denk in de eerste plaats aan de fascistische groepen rond de latere katholieke politicus Pierre Nothomb. In de jaren 1930 zou daar verandering in komen. Toen kwam het in Antwerpen ook tot een symbiose tussen Vlaams-nationalisme en antisemitisme.

3. DE INTOLERANTE STAD (?), DE JAREN 1930

Pas in de jaren 1930 kwam er in Antwerpen een belangrijke 'antisemitische stroming' op gang en trad het beeld van een intolerante stad naar voren. Toen ontstonden voor het eerst organisaties en bladen die van het antisemitisme hun *enige* bestaansreden maakten. Dat 'antisemitisme' was echter geen exclusief Antwerpse aangelegenheid, maar was ook in andere Belgische regio's terug te vinden. Toch kan er van een Antwerpse 'specificiteit' worden gesproken. Nazi-gezinde organisaties – hoe bescheiden hun ledenaantal ook was – stonden vóór alles in Antwerpen sterk en het was ook praktisch uitsluitend in Antwerpen dat een anti-joodse organisatie als de in 1937 opgerichte beweging Volksverwering kon doorbreken.¹⁰ Naarmate de jaren 1930 vorderden werd de *lokale* joodse gemeenschap door steeds meer groepen gestigmatiseerd. De anti-joodse reacties kwamen vooral vanuit partij-

9. O. FRIEDMAN, *Une seconde de bonheur*, Parijs, 1975, p. 40. Zie ook S. BRACHFELD, *Brabosh. Beelden uit het Antwerps Joods verleden*, Herzlia, 1986, passim.

10. Als schatting durf ik voor alle Antwerpse nazi-groupuscules, zoals de Vrienden van het Nieuwe Duitsland en de Nationaal Socialistische Vlaamse Arbeiderspartij, en antisemitische organisaties, zoals Volksverwering en Het Anti-Joodsch Front, een harde kern van een 500-tal man vooropstellen.

katholieke kringen, middenstandsorganisaties en Nieuwe Orde-gezinde bewegingen. De reacties bleven m.a.w. niet tot de vluchtelingen beperkt, maar richtten zich in feite tegen gans de Antwerpse joodse gemeenschap. Vanaf 1933 zien we voor het eerst het gebruik van fysiek geweld tegen joden opduiken en in 1935 grepen de eerste anti-joodse meetings plaats, ingericht door het Verdinaso en het Nationaal Legioen.¹¹

Na 1935 ging het steeds sneller. Onder invloed van internationale, nationale en lokale gebeurtenissen was het beeld van het 'judeo-marxistische gevaar' niet meer weg te denken uit 'rechtse' middens. Dat sloot aan bij het reeds lang bestaande, eind negentiende-eeuwse beeld van de joden als revolutiestokers. De standpunten van Nieuwe Orde-gezinden en partijkatholieken liepen meer en meer in elkaar over. Niet alleen was er de gemeenschappelijke strijd tegen links en vóór het christelijke avondland, maar ook maakten beide groepen bij momenten gebruik van 'völkische' begrippen als 'eigen aard', 'denationalisatie', 'niet-assimileerbaarheid'. Enigszins overtrokken gesteld wilden zowel Nieuwe Orde-gezinden als partijkatholieken een 'zuiver', 'herkerstend', katholiek Vlaanderen, waar nauwelijks plaats was voor zogeheten 'onvolkse' joden. De droom van een rechtse Vlaamsche Concentratie-idee waarbij katholieke Vlamingen zouden samengaan met Rex en het VNV bleef velen bekoren.

Dat naar elkaar toegroeien van het Nieuwe Orde-gezinde Vlaams-nationalisme en partijkatholieken ging verder dan de concrete Antwerpse casus, maar leek een haast 'Vlaams' fenomeen. Inderdaad, als hypothese zou kunnen worden gesteld dat het in Vlaanderen tot een bijzonder explosieve mix kwam tussen Nieuwe Orde-gezinde Vlaams-nationalisten en partijkatholieken en dat had zijn invloed op de houding tegenover joden of vreemdelingen in het algemeen. Ik verwijs daarbij naar het programma van de Vlaamsgezinde vleugel van de katholieke 'partij', de Katholieke Vlaamsche Volkspartij (KVV). In dat programma werd gegooid met termen als "volksgemeenschap", "gaafheid van de Vlaamse gemeenschap" en "denationalisatie". De vooraanstaande KVV'er Edgar De Bruyne, een 41-jarige West-Vlaamse doctor in de wijsbegeerte, vatte het als volgt samen: "De KVV is op haar

11. Ik keek de Proces-Verbalen van de Antwerpse 6de Wijk (de 'jodenwijk') weliswaar pas vanaf 1932 systematisch na, maar voor voorgaande jaren had dergelijk geweld minstens ook sporen moeten hebben nagelaten in de lokale pers (Stadsarchief Antwerpen: Modern Archief (nrs. 27958-28106), PV's 6de Wijk 1932-1942. In totaal gaat het om tienduizenden PV's).

hoede tegenover alle vreemdelingen die ons politiek evenwicht, onze nationale gaafheid, onze economische welvaart bedreigen".¹²

De vluchtelingenstroom die na de annexatie van Oostenrijk door Duitsland in maart 1938 op gang was gekomen, had dat proces nog versterkt. Het 'jodenvraagstuk' werd een factor van politieke mobilisatie. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1938 was de lokale joodse gemeenschap voor het eerst prominent aanwezig in de 'rechtse' verkiezingspropaganda, zowel in die van het VNV en Rex als in die van de katholieke 'partij'. Rex en het VNV – dat net zoals in de rest van het land opkwam onder de benaming Vlaamsch Volksblok – gingen de verkiezingen in met slogans als *België aan de Belgen!*, *Weg met de joden!*, *Joden sturen op oorlog!* en *Antwerpen aan de Sinjoren!*. De katholieken van hun kant verspreidden een pamflet waarop te zien was hoe Camille Huysmans in de vijver van het Antwerpse stadspark wordt getrapt, een vijver waarin ook diens 'joodse vrienden' waren terechtgekomen.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het bestaan van Volksverwering in brede Antwerpse kringen aanvaard. Nadat Volksverwering reeds was doorgedrongen in neutrale middenstandsorganisaties en bij de diamantbewerkers, werd zij ook door de partijkatholieke middenstandsvleugel getolereerd. In 1939 nam de Christen Middenstandsbond van Antwerpen als het ware 'ongegeneerd' 'statistische gegevens' van Volksverwering over, die de zogeheten moordende, oneerlijke joodse concurrentie voor de plaatselijke handelaars en winkeliers moest bewijzen.¹³ Binnen

12. *De Volksstem* (verkiezingsblad KVV), 18 maart 1939.

13. *Het Middenstandsbelang*, juli 1939, p. 2. In hetzelfde nummer en op dezelfde pagina verzette *Het Middenstandsbelang* zich tegen het 'lichtvaardig' toekennen van naturalisaties: "We zeggen dikwijls, Vlaming en Waal zijn maar voornamen, Belg is onze familienaam. Laat ons bekennen dat er rare namen in onze familie komen en dat het hoog tijd wordt dat we een oog in 't zeil houden opdat onze goede familienaam niet bedorven worde. Als 't zo voort gaat zou hij heel gauw een valse klank kunnen krijgen". De 'aanvaarding' van Volksverwering door de partijkatholieke middenstand liet ook zijn sporen na in de Antwerpse gemeenteraad. Op 2 augustus 1939 verbood burgemeester Camille Huysmans een meeting van Volksverwering in het Sint-Janspaleis, officieel aangekondigd als een protestbetoging tegen de "joodse invasie". Rexist Frans Mattheessens interpeleerde onmiddellijk. Door die beslissing, aldus Mattheessens, nam de burgemeester de verdediging van een bepaalde categorie vreemdelingen op en werd "aan de leden van onze eigen volksgemeenschap de indruk gegeven dat zij burgers van tweede rang zijn geworden". Mattheessens kreeg als vanzelfsprekend de steun van VNV'er Jan Timmermans, maar eveneens van het Antwerps kopstuk van de Christen Middenstandsbond Justin Houben. Ook Houben meende in naam van de Antwerpse bevolking te mogen spreken. "De burgemeester heeft over het hoofd gezien dat juist de bevolking, die hij en wij hier vertegenwoordigen, met dit besluit niet accoord gaat. Het joodse vraagstuk is er een dat onze bevolking ten zeerste interesseert". Uit het debat bleek ook nog eens dat zowat gans de 'partijkatholieke' pers in die dagen de aandacht op het lokale 'jodenvraagstuk' trok. "De joodse kwestie", aldus

het Antwerpse perslandschap was de socialistische *De Volksgazet* van Camille Huysmans de enige krant die voor de vluchtelingen bleef opkomen en elke uiting van antisemitisme uitdrukkelijk aankloeg. Intussen waren er inderdaad ook in de liberale pers stemmen tegen de vluchtelingen opgegaan. Van ware anti-joodse campagnes was in die liberale pers echter nooit sprake en de Antwerpse liberale politici maakten van het 'jodenvraagstuk' nooit een politiek thema. In die zin was het discours van de liberale pers van die jaren eerder 'xenofob' te noemen dan 'antisemitisch'. Die pers liet zich bovendien inspireren door de regeringsmaatregelen tegen de vluchtelingen en vreemdelingen in het algemeen. De katholieke en Nieuwe Orde-gezinde pers daarentegen had zulke maatregelen helemaal niet meer nodig om haar standpunt te bepalen.

De algemene radicalisering in Antwerpen vond zijn eerste hoogtepunt in 1939. Toen barstten anti-joodse rellen los die een ganse menigte op de been brachten en door gans de Antwerpse katholieke pers werden getolereerd. "De verontwaardiging" van de brave Antwerpenaar over de joden is "gewettigd", zo klonk het.¹⁴ Datzelfde jaar had de Vlaamsche Conferentie der Balie van Antwerpen, een privé-vereniging van Antwerpse advocaten, haar joodse leden uitgesloten. Ondanks protesten van buitenaf werd op die beslissing niet teruggekomen.

Voor de groei van het 'antisemitisme' bestaat geen unilineaire verklaring. De Antwerpse casus stelde dat volledig in het licht. Het gaat in werkelijkheid om een complex van op elkaar inwerkende factoren. Tot die factoren behoren de economische crisis, de doorbraak van Nieuwe Orde-organisaties en de daarbij aansluitende massameetings, de politieke polarisatie, de gebeurtenissen in Duitsland en de vluchtelingenproblematiek. Daarnaast waren er uiterst moeilijk te meten psychologische factoren, waarvan 'angst' allicht de voornaamste was. Rationele en irrationele elementen liepen in het antisemitisme door elkaar. Bovendien be-

Timmermans, "wordt niet alleen gesteld in de zagezegde hits-bladen, maar ook in de zagezegde bezadigde pers". Zo had de katholiek-conservatieve *La Métropole* er volstrekt geen bezwaar tegen gehad om de meeting van Volksverwering in haar kolommen aan te kondigen. En "in *Het Handelsblad*, bijvoorbeeld, wordt regelmatig gewezen op de moeilijkheden die zich te Antwerpen voordoen in verband met de joodse inwijking" (*Gemeentebld. Stad Antwerpen*, 7 augustus 1939, p. 144-149).

14. *Gazet van Antwerpen*, 26, 27 en 28 augustus 1939. Zie ook 'Relletjes! Tegen de aanstellerij der joden', in: *Het Handelsblad van Antwerpen*, 27 augustus 1939, p. 3; 'Anti-Joodsche betoogingen door Joden uitgelokt te Antwerpen', in: *De Morgenpost*, 26 augustus 1939, p. 3.

stond er in die jaren in de traditionele partijen nog geen algemene consensus over democratische waarden en vormden hedendaagse noties als 'de rechten van de mens' nog geen algemene leidraad. De ultieme oorzaak aanwijzen voor de doorbraak van het 'antisemitisme' in het Antwerpen van de jaren 1930 lijkt onmogelijk en is zelfs pretentius. Verscheidene van hogergenoemde factoren, zoals de toenemende joodse inwijking en de invloed van het buitenland waren al in voorgaande periodes aanwezig. De machts-overname van Hitler in 1933 was belangrijk en de joodse vluchtelingenstroom fungeerde als katalysator, maar was niet het begin van het anti-joods ongenoegen. Minstens zo belangrijk waren het latente antisemitisme en de economische crisis.

Slotom : Haast onvermijdelijk moet de historicus terugvallen op vage begrippen als 'tijdsgeest', 'l'air du temps', begrippen als de 'zachte' jaren 1920 en de 'harde' jaren 1930. In de jaren 1930 leken al de factoren, die elk op zich niet tot dezelfde radicalisering leiden, tot een ideaal kristallisatiepunt te zijn gekomen. Op het einde van de jaren 1930 had het wat abstracte beeld van de niet te vertrouwen 'sjacherende jood' plaats gemaakt voor dat van 'de jood in de Antwerpse straat', die liefst zo snel mogelijk uit het stadsbeeld moest verdwijnen. De zogeheten Antwerpse 'specificiteit' zou zijn repercussies voor de bezettingsperiode hebben. Voor de lokale joodse bevolking waren die nefast.

4. DE 'ANTI-GROEPEN'

Alvorens bij de bezettingsperiode stil te staan, wil ik een aantal groepen waarin het 'antisemitisme' op de voorgrond trad wat meer van nabij bekijken. Meer bepaald gaat het om katholieken, economische belangengroepen, nationalisten en 'antisemieten pur sang'. Het spreekt voor zich dat al de representanten ervan niet volledig van elkaar te scheiden zijn.

4.1. *Katholieken*

In katholieke middens bestond van meet af aan vooringenomenheid tegen joden. Dat gegeven oversteeg de Antwerpse casus en sloot ook aan bij de houding van de Kerk als instituut. Het katholiek apriori was een mengeling van het oude religieuze anti-judaïsme en sociaal-economische en sociaal-politieke bedenkingen. Daardoor werd er ook aansluiting gevonden bij het eind ne-

gentiende-eeuwse 'moderne antisemitisme'. Al vóór de Dreyfus-affaire losbarstte en de Belgische pers bereikte, beschikten katholieke bladen over een uitgebreid anti-joods vocabularium. Bovendien kregen katholieken reeds van in hun jeugd een ongenueanceerd beeld van joden mee. Dat gebeurde onder meer via het onderwijs en de kerkelijke liturgie. Uit de analyse van de Antwerpse katholieke pers blijkt dat er in de periode 1897/1898 even sprake was van een 'Antwerps jodenvraagstuk'. Toen werd de lokale joodse gemeenschap voor het eerst uitdrukkelijk geïsoleerd. Ook hier liepen economische, politieke en religieuze motieven door elkaar en ze werden met een indrukwekkend scheldproza gekruist. De "volgelingen van de Talmud", "de gewezen kruidnoot- en sponsjacheraars", zo klonk het, gaven de liberalen financiële steun in hun strijd tegen het katholieke geloof, waardoor ze de Antwerpse politiek mede bepaalden. Symbool voor de zogeheten band tussen jodendom en liberalisme stond Antwerps liberale burgervader Jan Van Rijswijk, "Onze Jan", de 'joden-vriend'.¹⁵

Voor de jaren 1920 werd in de katholieke Antwerpse pers – op enkele uitzonderingen na – geen spoor van een lokaal 'jodenvraagstuk' meer teruggevonden¹⁶, maar de algemene bedenkingen over joden bleven voortleven. Het stereotype van de 'liberale jood' maakte plaats voor dat van de 'linkse jood'. Dat beeld kreeg een extra impuls toen Camille Huysmans in 1933 burgemeester van Antwerpen werd. Waar vroeger de liberaal Jan Van Rijswijk symbool stond voor 'joden-vriend', werd dat nu de socialist Huysmans. Dat leidde er ook toe dat Huysmans' opkomst voor de joodse vluchtelingen uit Duitsland alleen maar werd beschouwd als het zoveelste bewijs van de band tussen jodendom en socialisme. De joodse vluchtelingen werden door katholieken veelal als

15. Citaten uit de *Gazet van Antwerpen*, zoals die herhaaldelijk in de periode oktober-november 1897 verschenen (Talrijke gelijkaardige voorbeelden in L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 44-54).

16. Zo verschenen in het Borgerhoutse katholieke blad *Het Vlaamsch Heelal* vanaf medio jaren 1920 geregeld artikelen waarin het 'gedrag' van de plaatselijke joodse gemeenschap extra werd geïsoleerd. In het bijzonder vanaf 1928 zag het blad overal joden opdoemen: "Antwerpen krioelt thans van joden. Hele straten en wijken zijn er door ingenomen". Een jaar later werd in *Het Vlaamsch Heelal* voor de eerste maal het aspect van het door joden 'overrompelde' Antwerpse stadspark aangetroffen. (Dat aspect zou in de jaren 1930 niet meer weg te denken zijn uit het lokale discours en zou eveneens zijn sporen in romans nalaten). In 1930 ging *Het Vlaamsch Heelal* uitvoerig tegen de plaatselijke joodse gemeenschap te keer. Toch mogen we, net zoals voor voorgaande periode, dat alles niet overroepen. Tot een georganiseerde actie werd nog niet overgegaan. Het bleef een 'vruchteloos zoeken' naar Antwerpse 'antisemitische' organisaties en bladen.

linkse oproerkraaiers beschouwd en mede ten gevolge van de economische crisis ook als economische lastposten, die de lokale bevolking oneerlijke concurrentie aandeden. Verwijzingen naar het ongenoegen van de Antwerpse middenstand waren haast alom aanwezig en een bij wijlen völkisch discours was, als vermeld, de katholieken evenmin vreemd.

4.2. *Economische belangengroepen*

Bij de economische belangengroepen besteed ik achtereenvolgens aandacht aan de diamantarbeiders en de middenstanders. De diamantindustrie was de sector bij uitstek waarin joden en niet-joden met elkaar werden geconfronteerd én – in tegenstelling tot de middenstand – met elkaar samenwerkten. Al van bij de stichting van de (socialistische) Algemeene Diamantbewerdersbond (ADB) dook er een ‘vreemdelingenproblematiek’ op. Aanvankelijk richtte zich het ongenoegen tegen de “Hollanders”, vanaf het einde van de jaren 1890 tegen de “Polen” en vanaf de jaren 1920 tegen de “joden”. Al die groepen kregen exact dezelfde verwijten te horen. Zij hielden zich niet aan de bestaande wetgeving, werkten onder het vastgestelde loonminimum en hielden zich niet aan hun uren. Toch mag de ADB-houding niet louter als ‘xenofobie’, laat staan als ‘antisemitisme’ worden betiteld. Het was voor de ADB-leiding voortdurend dansen op een slappe koord: waar werd de grens getrokken tussen het opkomen voor gerechtvaardigde eisen als het zich houden aan minimumtarieven enerzijds en het inspelen op gevoelens van ‘vreemdelingenhaat’ anderzijds? Eén zaak lijkt vast te staan: de grenzen liepen niet tussen ‘autochtone’ en ‘vreemde’ arbeiders – zogeheten geografische grenzen –, maar wel tussen gesyndiceerde en niet-gesyndiceerde arbeiders, te kwalificeren als ‘internationale vakbondsgrenzen’. De *vreemde* niet-gesyndiceerde arbeiders werden daarbij weliswaar in het bijzonder geïsoleerd.

Die complexiteit zou de ADB in de jaren 1930 ook parten spelen om een duidelijk afgebakende dam tegen het ‘antisemitisme’ op te werpen. De signalen die naar de ADB-leden werden uitgestuurd, zorgden voor verwarring. Enerzijds werden het antisemitisme en de rassenhaat geschandvlekt, anderzijds verschenen met de regelmaat van een klok bijdragen over de ‘vreemdelingenproblematiek’ en werden af en toe expliciet ook joden negatief in de schijnwerpers geplaatst. De zware economische crisis die de diamantindustrie in de jaren 1930 teisterde, speelde een essentiële

rol. In dat licht werden de joodse collega's als concurrenten beschouwd, die bovendien bereid waren 'in het zwart' te werken. Hier was dus in de eerste plaats sprake van een 'economisch antisemitisme', te reduceren tot de slogan 'Eerst werk voor eigen volk!'. Het eindigde er echter mee dat verscheidene ADB-leden naar het *racistische* Volksverwering overgingen. Reeds vóór de bezetting had het "antisemitisme" een "populaire basis" onder de diamantbewerkers. Dit had zijn repercussies tijdens de bezetting. Diamantbewerkers traden als 'helpers' niet op de voorgrond.¹⁷

Naast de groep van diamantbewerkers waren in middenstandskringen heel wat anti-joodse gevoelens aan te treffen. Neutrale middenstandsorganisaties voelden zich vooral tot het Nieuwe Orde-gezinde Belgisch-nationalisme aangetrokken. Partijkatholieke middenstandsorganisaties leunden eerder bij de conservatief-katholieken aan. Wie de Antwerpse middenstandspers van de jaren 1930 openslaat, vindt reeds vóór 1938 – het jaar dat er een nieuwe, zeer aanzienlijke vluchtelingenstroom op gang kwam – talrijke anti-joodse en xenofobe uitspraken. Al in 1934 vroeg de Antwerpse Christen Middenstandsbond om de joden te "verwijderen".¹⁸ Externe invloeden bieden ook hier geen voldoende verklaring voor het anti-joods discours. De invloed van Duitsland en de zogeheten "hete adem" van de Nieuwe Orde-gezinden, die zowel de partijkatholieke als de neutrale middenstand zouden hebben doen radicaliseren, vormen geen afdoende verklaringsfactor.¹⁹ Liberale Antwerpse politici zouden hun middenstandsachterban nooit in het anti-joods discours volgen. Algemeen is het trouwens zo dat verder onderzoek meer aandacht zou moeten besteden aan het onderscheid tussen middenstanders met een vrijzinnige achtergrond enerzijds en die met een katholieke achtergrond anderzijds. De weinige neutrale middenstandsorganisaties die niet voluit aan het anti-joods gekrakeel meededen, stonden meestal onder leiding van figuren die goede contacten met liberalen hadden.

17. Zie ook R. VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België (1925-1940)*, Antwerpen-Baarn-Gent, 1995.

18. KADOC: Archief CVP-Antwerpen (nr. 1.2.2.2.), Vergaderstukken Partijbestuur der Vereenigde Katholieken van het Arrondissement Antwerpen, 10-13 januari 1934. Zie verder L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 259-261.

19. Vgl. P. HEYRMAN, *Zelfstandigen in beweging. Middenstandsorganisatie in de provincie Antwerpen. 1854/1994*, Antwerpen, 1995; ID., *Tussen vrijheid en regulering. Middenstands-beweging en beleid in België. 1918-1940* (KADOC-Studies 22), Leuven, 1998.

4.3. *Nationalisten*

Globaal genomen hadden flaminganten/Vlaams-nationalisten het op het einde van de negentiende eeuw en tot ver in de jaren 1920 nog hoofdzakelijk op de 'franskiljons' en Frankrijk gemunt, die ervan werden beschuldigd Vlaanderen economisch uit te buiten, de zedeloosheid te verspreiden, de traditionele waarden te ondermijnen en mee te heulen met antikatholieke krachten als de vrijmetselarij en het socialisme. Vanaf de jaren 1930 zou het Vlaams-nationalisme deze verwijten ook systematisch de joden toewerpen. Een scharnierjaar in die evolutie was 1929 en dat had onder meer te maken met de inbreng van naar Nederland en Duitsland uitgeweken activisten en met het feit dat er toen een steeds nauwere toenadering tussen Vlaanderen en Duitsland tot stand kwam. Een essentieel bijkomend verschil met voorgaande periode betrof het exclusief karakter van het politiek Vlaams-nationalisme van de jaren 1930. Doordat op het einde van de negentiende eeuw sterk de klemtoon werd gelegd op de taal als symbool voor het wel of niet behoren tot het Vlaamse volk, kon een Nederlandssprekende 'vreemdeling' toen nog moeiteloos in het Vlaamse volk opgaan. Tijdens de jaren 1930 werd daarentegen de 'afstamming' het criterium voor 'volksgenootschap', wat de uitsluiting van 'niet-volksgenoten' impliceerde.²⁰ In die periode oefende het nationaal-socialisme een bijzondere aantrekkingskracht uit op Vlaams-nationalisten. Vooral (katholiekgelovige) jongeren waren hierdoor gebiologeerd. Talrijke Vlaams-nationalisten die met het nationaal-socialisme sympathiseerden en hun anti-joodse visie kenbaar maakten, behoorden tot de geradicaliseerde katholieke studentengeneratie van het einde van de jaren 1920 en het begin van de jaren 1930. In het bijzonder zij die in Duitsland hadden gestudeerd of er meermaals hadden verbleven, bleken het meest vatbaar voor een 'gemotiveerd' antisemitisme. In dat opzicht gingen de Vlaams-nationalisten officieel verder dan bijvoorbeeld de ADB, die onderscheid maakte tussen gesyndiceerde en niet-gesyndiceerde joden, en dan de Kerk, die bekeerde van niet-bekeerde joden onderscheidde.

Door het afstammingscriterium te hanteren vertoonde het Vlaams-nationalisme *in principe* ook een essentieel verschil met het Belgisch-nationalisme. Het Belgisch-nationalisme sloot aan

20. L. VOS, 'De rechts-radicaliteit van het Vlaams-nationalisme', in: *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de Geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, 1993, nr. 3, p. 129-149.

bij het Franse staatsnationalisme. Joden van Belgische nationaliteit en in het bijzonder zij die verdiensten hadden voor het Belgisch vaderland werden officieel getolereerd. In die zin was het 'antisemitisme' van het Franstalig Belgisch-nationalisme eerder 'xenofob' te noemen. Voor Vlaams-nationalisten daarentegen konden joden die zich hadden ingezet voor België gewoonweg niet als verdienstelijk worden beschouwd. België was de vermaledijde staat. Een dwingende conclusie is echter evenzeer dat het Belgisch-nationalisme in het Antwerpen van de jaren 1930 ook de poort naar het racisme openzette en dat het zelfs de evolutie in Duitsland met een welgevallig oog bekeek.²¹ Dat was het duidelijkst te merken bij de in 1933 opgerichte Belgisch-nationalistische organisatie Nationaal Corporatistisch Arbeidersverbond (NACO), de voorloper van Volksverwering. Weldra volgde ook de Antwerpse afdeling van het Nationaal Legioen. In een bredere context betekent dit dat bij een studie over het Belgisch-nationalisme een onderscheid dient te worden gemaakt tussen het Nederlandstalig en het Franstalig landsgedeelte.

4.4. *'De antisemiet', een poging tot portret*

Hét portret van de antisemiet is niet te maken. Antisemieten, zo leerde de analyse van de Antwerpse casus mij, waren onder alle rangen, standen en leeftijden waar te nemen. Vast staat wel dat ze – in tegenstelling tot de meeste Antwerpenaren die tot hulp aan joden zouden overgaan – tijdens de bezetting niet zomaar uit de lucht vielen. De overgrote meerderheid had reeds in de vooroorlogse periode openlijk van zich laten horen in anti-joodse en nazi-gezinde organisaties. Ook staat vast dat antisemitisme geen loutere mannenzaak was, maar even fanatieke vrouwen aantrok.

Veelal ging het om eeuwige querulanten en verongelijken die zowat tijdens gans hun leven overal brokken achterlieten, maar de schuld daarvan steevast op derden afwentelden. Opvallend is ook dat heel wat van de 'jodenjagers' er professioneel niet bijster goed voorstonden en bij het begin van de bezetting zo goed als werkloos waren. Daaruit mag evenwel niet worden geconcludeerd dat het economische aspect doorslaggevend was. Daartegenover stond een gans leger van Antwerpse werklozen die zulke extreme stap niet zetten. Evenmin gaf een bepaalde religieuze overtuiging

21. Voor de meeste andere Belgisch-nationalisten bleef Duitsland synoniem voor 'Teutoonse barbarij'.

of religieuze opvoeding de doorslag. Vanuit dat standpunt zouden bij wijze van spreken alle antisemieten katholiekgelovigen moeten geweest zijn. Dat was in vele gevallen ook zo, maar was niet cruciaal. Ook een welbepaalde politieke keuze was niet allesbepalend. In Volksverwering werkten Vlaams-nationalisten en Belgisch-nationalisten keurig met elkaar samen en zij waren zich van elkaars achtergrond goed bewust. Blijkbaar kon het antisemitisme zonder moeite bruggen slaan tussen twee in se onverzoenbare ideologieën.

'Men' werd evenwel geen antisemiet via het nationalisme. Die keuze om anderen uit te sluiten was al voordien gemaakt, door de meesten allicht reeds in hun jeugd. In feite kon geen enkele antisemiet tijdens de naoorlogse processen een rationele verklaring voor zijn antisemitisme geven en geen van hen bracht uitdrukkelijk het nationalisme als ultieme legitimatie naar boven. "Het anti-joods gevoel kan men niet verklaren, men heeft het of men heeft het niet", zei een van hen.²² De 'rede' had het moeten afleggen op pure 'haat'. "La haine surtout est un instrument puissant pour celui qui sait s'en servir", schreef een andere Antwerpenaar die uit zijn anti-gevoelens politieke munt wou slaan en tot de stichting van een antisemitische organisatie wou overgaan.²³ Dergelijke individuen waren in de totale onmogelijkheid om 'Anderen' als 'Anderen' te aanvaarden.

Ondanks die wat 'dieptepsychologische' benadering wil ik het belang van het nationalisme niet ontkennen. Het exclusieve, Nieuwe Orde-gezinde nationalisme van de jaren 1930 – zeker het Vlaamse met zijn klemtoon op afstamming – bood de gezochte legitimering voor het onderscheid tussen 'Wij' en 'Zij'. 'Zij horen hier niet, Wij wel'. 'Joden buiten!'. Die vorm van nationalisme riep eindelijk tot de actie op, tot vitalisme, maar dan wel ten koste van de 'Andere'. Kortom, het nationalisme gaf de kans om de

22. Autobiografische nota van de Antwerpse scheepsexpeditie Jozef Vranken ten behoeve van de Belgische Staatsveiligheid, opgesteld in 1945 en waarvan me een copie werd bezorgd door Etienne Verhoeyen, waarvoor dank (Zie ook E. VERHOEYEN, *België bezet. 1940-1944. Een synthese*, Brussel, 1993, p. 398-399).

23. SOMA-Brussel: Archief Emiel Francken, E. Francken aan Léon Degrelle, 12 en 16 april 1937. Zie ook bv. de bijdrage van de latere leider van Volksverwering, René Lambrichts, in het Antwerpse Belgisch-nationalistische blad *De Stormloop*, waarin uitvoerig een artikel uit Julius Streichers blad *Der Stürmer* instemmend werd geciteerd: "De nationaal-socialist houdt zich afzijdig van het wankelende en valse standpunt ener 'allesomvattende' en 'allesverterende' mensenliefde. De nationaal-socialist kent ook de haat. (...) hij mint het goede en haat de joden, die het bederven en vernietigen willen. Daarom predikt de nationaal-socialist de haat tegen het joodse ras. Hij predikt hem zolang, tot dat deze wereldvijand verwijderd is" (*De Stormloop*, 14 mei 1935, p. 1-2).

eigen visie uit te dragen, om eindelijk eens te worden gehoord en tot de strijd tegen 'de vijand' over te gaan.

Laat ik het nu over de Tweede Wereldoorlog hebben en meer bepaald over de jodenvervolging en de 'verantwoordelijkheid' van de betrokken Antwerpse instanties.

5. DE 'JUDENREINE' STAD, DE TWEDE WERELDOORLOG

Tijdens de bezetting werd 45% van de op last van de Duitsers geregistreerde joodse bevolking in België gedeporteerd. Alhoewel mijn onderzoek niet comparatief was, past het om dat cijfer in een bredere West-Europese context te plaatsen. In vergelijking met andere landen neemt het Belgisch cijfer een tussenpositie in tussen dat van Frankrijk (ca. 25 à 30% gedeporteerd) en Nederland (ca. 75% gedeporteerd). Wanneer ik het op Belgisch regionaal vlak bekijk, komt een ander beeld te voorschijn. Van de geregistreerde joden uit Brussel, Luik en Charleroi werden respectievelijk 37%, 35% en 42% weggevoerd. Het Antwerps cijfer is van een andere orde. Hier werd minstens 65% slachtoffer van de Endlösung, waardoor Antwerpen het extreem hoge Nederlandse cijfer benadert.²⁴

Ik stip een aantal factoren aan die kunnen hebben bijgedragen tot dit hoge Antwerpse cijfer. In het bezettingsdrama waren drie, zo men wil vijf, actoren betrokken: de daders, de omstanders en de slachtoffers zelf. Bij de daders dient onderscheid te worden gemaakt tussen de hoofddaders (de Duitsers) en de mededaders (de collaborateurs). Bij de omstanders kan distinctie worden gemaakt tussen de beleidsverantwoordelijken en de rest van de bevolking. In het nu volgende ga ik uitsluitend op de mededaders en de omstanders in. Voor een goed begrip dient uiteraard benadrukt dat het zonder de Duitsers nooit tot een judeocide zou zijn gekomen.

Bekeken vanuit het perspectief van de mededaders springen volgende vaststellingen in het oog. De overtuigde nationaal-socialisten stonden in Antwerpen relatief zeer sterk. Bovendien kwamen talrijke kopstukken bij de uitvoering van de jodenvervolging uit het Antwerpse en ze waren reeds vóór de oorlog lid van anti-joodse organisaties. Het ging hier dus om fanatici die bijzon-

24. Vgl. J.C.H. BLOM, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: *De Gids*, 1987, p. 494-507.

der vertrouwd waren met de Antwerpse joodse gemeenschap. Die vertrouwdheid vergemakkelijkte onmiskenbaar het opsporen van joden.

Het waren echter niet zozeer de fanatici die uiteindelijk de doorslag gaven in het hoge Antwerpse deportatiecijfer. Belangrijker was de houding van de omstanders en meer bepaald die van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken. Vanuit beleidsmatig oogpunt kan niet naast de medewerking van het Antwerpse stadsbestuur, de plaatselijke administratie, ordehandhavers, gerechtelijke instanties enz. worden gekeken. Die instanties ontwikkelden weliswaar geen persoonlijke initiatieven, maar voerden de Duitse anti-joodse verordeningen en opdrachten steeds loyaal uit. Alle beweerden te handelen in naam van de 'politiek van het minste kwaad', of onder Duitse druk. In de praktijk ging de 'politiek van het minste kwaad' in Antwerpen echter veel verder dan in de rest van België. In het Antwerpse konden de Duitsers zich haast van in het begin van de bezetting praktisch alles permitteren. Dat er helemaal geen mogelijkheid tot (passief) verzet bestond, is onjuist. Een vergelijking met de Brusselse situatie stelt dat volledig in het licht.²⁵

Uiteindelijk hielp het voltallige Antwerpse politiecorps aan minstens drie razzia's mee, met name die van 15, 27 en 28 augustus 1942. Alle drie de deelnames werden telkens 'gedekt' door een officieel, dwingend order van de Antwerpse Hoofdcommissaris van Politie. Niet minder belangrijk is dat er pas bij de derde razzia sprake was van een Duitse dreiging. Bovendien verleenden minstens ook een aantal individuele politieagenten aan de razzia van 11 september 1942 hun medewerking en dat feit was aan hun hiërarchische oversten bekend. Die medewerking zou bovendien nog tot oktober van dat jaar blijven duren. Naast de Hoofdcommissaris kwamen hoe dan ook twee andere protagonisten in de kijker te staan: de Antwerpse burgemeester, als administratief hoofd van de politie van Groot-Antwerpen, en de Antwerpse Procureur des Konings, als hoofd van de gerechtelijke politie van het arrondissement Antwerpen.

De Antwerpse politiemedewerking aan de razzia's leek haast vanzelfsprekend. Ze lag in het verlengde van wat er intussen reeds was geschied. Op het Antwerpse politieoptreden past wat wel

25. Zo weigerde het Brusselse stadsbestuur in juni 1942 de Davidster uit te reiken en het riep daarbij humanitaire redenen in: "nous ne pouvons nous résoudre à une prescription qui porte une atteinte aussi directe à la dignité de tout homme, quel qu'il soit" (L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 587; zie ook aldaar p. 558-559, 580, 649-653).

eens 'accumulatieve agressie' wordt genoemd. In december 1940 verdeelde de Antwerpse politie opeisingsformulieren voor naar Limburg uitgewezen joden, op basis van een maand voordien opgestelde vreemdelingenlijsten waarop ze – op vraag van de bezetter – de namen van joden speciaal had aangekruist. Wat later, in januari 1941, begeleidde ze de opgeëisten per trein naar Limburg. Enkele dagen nadien was ze ook bereid om de niet opgedaagde 'Limburg-joden' thuis af te halen en – met toestemming van zowel de hoofdcommissaris als de burgemeester – voorlopig op te sluiten in een stedelijk magazijn. Geweld was echter nog uit den boze. 'Onwilligen' werden ongemoeid gelaten. In juni 1942 herhaalde zich ongeveer hetzelfde scenario. Nu werden opeisingsformulieren voor de verplichte tewerkstelling aan de Atlantikwall verspreid. Vervolgens werden de zogeheten 'Atlantikwall-joden' onder politiebegeleiding op de trein gezet. Nog eens twee maanden later, op 15 augustus 1942, verleende de Antwerpse politie voor het eerst haar medewerking aan een razzia. De medewerking bleef hoofdzakelijk 'beperkt' tot het afgrendelen van de straten. Het leek als het ware een 'oefening'. Het oppakken van de joden was vooralsnog in hoofdzaak het werk van de Duitsers, de Sipo-SD-Dienststelle Erich Holm en Feldgendarmen.²⁶ Nauwelijks twee weken later kwam ook daar verandering in. Nu werd van de politie verwacht dat ze, in samenwerking met Feldgendarmen, de huizen van joden binnenviel. Door obstructie van een aantal politieagenten, die de joden via pamfletten van het nakende gebeuren hadden verwittigd, werd de razzia echter voortijdig afgebroken. Dit was, voor zover bekend, de eerste keer dat er vanuit de stadsdiensten zelf verzet kwam tegen de medewerking aan de jodenvervolgving. Een dag nadien, op 28 augustus 1942, kwam het Duitse bevel dat de Antwerpse politie volledig op eigen houtje tot een jodenrazzia moest overgaan. Tegen 'onwilligen' diende nu ook geweld te worden gebruikt. De Antwerpse politie voerde het bevel tot in de finesses uit.²⁷

De politieverslagen over de derde razzia waren ronduit hallucinant. Ik beperk mij tot één voorbeeld. "De terbeschikkingstelling", aldus het *Gebeurtenisboek der HH. Agenten van de 6de Wijk*, "was aan onze willekeur overgelaten. Wij hebben de Ter-

26 Daarbij dient echter onderstreept dat reeds bij deze eerste razzia de Antwerpse politie (van de 7de Wijk) eigenhandig minstens 20 joden oppakte en vervolgens aan de Sipo-SD uitleverde (L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 601-602).

27. Zoals vermeld was er pas bij de derde razzia van enige Duitse dreiging sprake. Concreet viel de term Breendonk.

liststraat [in de onmiddellijke buurt van het politiekantoor van de 6de Wijk, L.S.] genomen en aldaar 67 joden ter beschikking gesteld onder hen waren er die verklaarden ziek te zijn, deze hebben wij toch genomen. Geen enkel bewijs dat zij voorlegden hebben wij aanvaard en de zifting overgelaten aan de Duitse overheid. Door de moedwilligheid der joodse inwoners waren wij verplicht de deuren te openen met geweld". De opgepakte joden werden "verzameld" in de synagoog in de Terliststraat, waar ze door twee agenten werden bewaakt.²⁸

De medewerking van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken en de politie had niet alleen gevolgen voor de slachtoffers, maar ook voor het potentieel aantal Antwerpenaren dat bereid was hulp te bieden aan hun joodse bureu. Sociologische en geschiedkundige studies wijzen er inderdaad op dat de meesten eerder geneigd zijn tot hulp over te gaan, wanneer gezaghebbende referentiegroepen hierom uitdrukkelijk vragen.²⁹ De Antwerpse oorlogsburgemeester en met hem het ganse stadsbestuur, evenals de Hoofdcommissaris van Politie, de Procureur des Konings, de Antwerpse Balie en de Antwerpse provinciegouverneur besloten te zwijgen. Meer nog, herhaaldelijk werd door Antwerpse instanties aan de bezetter medewerking verleend, zelfs wanneer deze medewerking tegen de Belgische strafwetgeving inging.

In Antwerpen was er evenwel nog een minstens zo belangrijke referentiegroep voorhanden, met name de kerkelijke instanties. Uit mijn onderzoek blijkt dat, in tegenstelling tot het Brusselse en het Waalse landsgedeelte, de Antwerpse geestelijkheid nauwelijks geneigd was om tot hulp aan joden over te gaan. Hierdoor ontbeerden de gelovigen andermaal een voorbeeldfunctie. In hoeverre ook de Antwerpse geestelijkheid ontvankelijker zou zijn geweest voor anti-joodse gevoelens blijft een open vraag. Plausibel lijkt wel dat ze, geconfronteerd met de anti-joodse en passieve houding van vrij brede bevolkingslagen, minder snel was geneigd om het zelf voor de joden op te nemen. Hierdoor ontstond als het ware een vicieuze cirkel. Het gevolg was dat een kern van potentiële helpers andermaal niet werd aangesproken/geactiveerd.

28. Stadsarchief Antwerpen : Modern Archief (nr. 28948), *Gebeurtenisboek HH. Agenten 6de Wijk*, 29 aug. 1942.

29. Bv. S. en P. OLINER, *De altruïstische persoonlijkheid. Waarom riskeerden gewone mannen en vrouwen hun leven om anderen te redden?* Amsterdam, 1983; I. KERSHAW, 'The persecution of the Jews and German popular opinion in the Third Reich', in : H. FEIN (red.), *The persisting question. Sociological perspectives and social contents of modern antisemitism*, Berlijn-New York, 1987, p. 317-352.

De houding van de Antwerpse geestelijkheid is des te opvallender, aangezien de katholieke gemeenschap in België juist symbool staat voor hulp aan joden. Binnen de Belgische kerkelijke instanties had de Antwerpse geestelijkheid blijkbaar nood aan directieven vanwege haar hiërarchische overheid. Dat brengt mij tot de houding van kardinaal Van Roey. Ondanks het groot prestige van de Kerk ging Van Roey niet over tot een openlijk protest tegen de jodenvervolging. In dat kader dient uiteraard te worden onderstreept dat evenmin paus Pius XII ooit tot dergelijk protest overging. Van Roey's zwijgen hield ook een bepaalde keuze in en die optie leek aan te sluiten bij zijn vooroorlogse houding tegenover de jodenvervolging in Duitsland.³⁰ Over het effect van een publiek protest kunnen alleen maar gissingen worden gemaakt. Bovendien leek een dergelijk protest voor Brussel niet echt noodzakelijk. In het Brusselse scheen het haast een evidentie dat tot hulp aan joden werd overgegaan. Daar had men de 'kracht van het voorbeeld'. In Antwerpen had men het 'alibi van het voorbeeld'.³¹

Uit het voorgaande mag nochtans niet worden besloten dat Antwerpen louter een stad van zogeheten 'pertinente jodenhaters' was. Wel meen ik te mogen stellen dat in Antwerpen het aantal 'onverschilligen' ontzettend hoog lag. En dat aantal steeg immer, tot de invoering van de verplichte tewerkstelling voor Belgen – niet-joden dus – in oktober 1942. Toen was het voor de joodse gemeenschap echter reeds te laat. 'Helpers', zo is de vakliteratuur het er over eens, zijn, net als 'collaborateurs', steeds een minderheid, maar in vergelijking met het Brusselse en het Franstalig landsgedeelte ging het in het Antwerpse wel om een extreem kleine minderheid.

30. In tegenstelling tot kardinaal Van Roey had bv. zijn Franse ambtsgenoot Jules Saliège, aartsbisschop van Toulouse, reeds vanaf 1933 openlijk de jodenvervolging geschandvlekt. Tijdens de bezetting zou hij dat opnieuw doen – en met positief resultaat (S. KLARSFELD, *Vichy-Auschwitz*, 2 dln, Parijs, 1983-1985; L. SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad...*, p. 325, 727, 748-749).

31. In het Brusselse ging 1 op 2 priesters tot hulp aan joden over, vaak met medehulp van talrijke parochianen. In het Antwerpse vertaalt die hulp zich – met enige goede wil – in 1 op 8 priesters.

6. EPILOOG³²

Van de 24.906 vanuit België gedeporteerde joden keerden er slechts 1.193 terug. Daarnaast werden door de Duitsers ongeveer 43.000 niet-joden ('Belgen') als politiek gevangenen in kampen en gevangenissen opgesloten, waarvan er een 14.000 omkwamen. Na de bezetting barstte een 'straatterreur' tegen echte of vermeende collaborateurs los, die aan circa 100 personen het leven kostte. De terugkeer van de uitgemergelde en afgetakelde nazi-slachtoffers deed de gemoederen vaak opnieuw oplaaien. Circa 52.500 collaborateurs werden door de Krijgsraden tot gevangenisstraffen veroordeeld en er werden 2.940 doodvonnissen uitgesproken, waarvan er 242 werden voltrokken.³³

Na de oorlog werd geen enkele van de Antwerpse beleidsverantwoordelijken wegens zijn 'passieve aandeel' aan de jodenvervolgving gestraft. De meesten kregen integendeel een verzetsaureool. Dat aureool ontstond maanden na de politiemedewerking aan de jodenrazzia's, in een periode dat Antwerpen haast letterlijk 'Judenrein' was geworden en – toeval of niet – op een moment dat de krijgskansen aan het keren waren.

De Antwerpse hoofdcommissaris bleef na de bezetting in functie, tot hij op 1 februari 1949 op pensioen ging. De Procureur des Konings hernam zijn vroeger, vooroorlogs mandaat van substituit-Procureur des Konings in Mechelen. Tegen de oorlogsburgemeester werd onmiddellijk een gerechtelijk onderzoek geopend. Het aspect jodenvervolgving kwam in die 'zaak' weliswaar aan bod, maar de deelname van de Antwerpse politie aan de jodenrazzia's werd om een of andere reden uiteindelijk uit het dossier "geweerd".³⁴ In 1946, nadat diens vrouw een glansrijke verkiezingsoverwinning had behaald, werd de zaak van de oorlogsburgemeester geseponneerd. Deze en andere feiten leidden ertoe dat in het Antwerpse de 'omstanders' uit de episode van de jodenvervolgving werden weggegomd. De Duitsers waren de 'daders', de 'omstanders' waren in alle omstandigheden onschuldige toe-

32. Nadere gegevens in L. SAERENS, "'Vreemdelingen' in een 'Wereldstad'. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse gemeenschap (1880-1944)', in: *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, januari-maart 2001 (nr. 70), p. 5-52.

33. L. HUYSE, S. DHONDT e.a., *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942-1952*, Leuven, 1991; F. SEBERECHTS, *Ieder zijn zwarte. Verzet, collaboratie en repressie*, Leuven, 1994.

34. L. DELWAIDE, *Vier jaar burgemeester van Antwerpen*, Antwerpen, 1946, p. 73-75; *Parlementaire Stukken (Stukken gedrukt op bevel van de Kamer der Volksvertegenwoordigers). Zittingsjaar 1944-1945*, 28 november 1944.

schouwers geweest. Daarover bestond aldra een algemene consensus.³⁵

35. Voor Vlaanderen in het algemeen kwam daar nog het aspect bij dat de collaboratie al vrij snel in brede lagen van anti-collaboratiegezinde katholieken en Vlaamsgezinden werd voorgesteld als het werk van idealisten.